

Δ.Α. Φατούρος

ΟΥΤΟΠΙΕΣ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΗ

Α. ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Οι ουτοπίες και όχι η ουτοπία, γιατί η ουτοπία δεν είναι ενός είδους, κινούνται στην καθημερινή ζωή, άλλοτε με τίτλο και άλλοτε χωρίς τίτλο.

Η ουτοπία και οι κοινωνικοί ουτοπιστές ως τον περασμένο αιώνα είναι ίσως η πιο χαρακτηριστική περίπτωση αλλά δεν είναι μόνον αυτοί. Οι ουτοπίες ως γενικευμένη και αφηρημένη στάση χρησιμοποιούνται συχνά ως εργαλείο κριτικής και αυτοκριτικής αλλά και ως εργαλείο προσωπικού εφησυχασμού. Μπορεί μάλιστα να συσκοτίζουν και ίσως να προτρέπουν σε ατραπούς χωρίς διέξοδο την καθημερινή κοινωνική πρακτική. Τα όρια στις διάφορες κατευθύνσεις δεν είναι ευδιάκριτα. Ίσως ακριβώς και γι' αυτό χρησιμοποιούνται άλλοτε ως διέξοδος προγραμματική και άλλοτε όχι.

Σε αυτό το άρθρο δεν συζητώ όλες αυτές τις πλευρές ή τις πραγματικότητες, που βρίσκονται πίσω ή κάτω ή μέσα στις ουτοπίες.

Β. ΟΡΙΣΜΟΙ, ΑΦΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ

Θα πρέπει πρώτα να ορίσουμε, συζητώντας για ουτοπία, τι εννοούμε ουτοπία, να αποσαφηνίσουμε την ουτοπία και μετά να προσπαθήσουμε να δούμε πώς η ουτοπία έχει συσχετιστεί και συσχετίζεται με την αρχιτεκτονική.

Αν και η βιβλιογραφία είναι πλούσια, δεν υπάρχει έτοιμος ένας ορισμός της ουτοπίας και χρειάζεται προσεκτική ανάλυση.¹ Θα περιοριστώ σε μερικές

---

1. Για την έννοια της ουτοπίας, πιο σωστά για τη γενική εντύπωση της ουτοπίας είναι χα-

διευκρινιστικές παρατηρήσεις που τις θεωρώ προσδιοριστικές.

Για να γίνει πραγματική η απογραφή και να αναζητηθούν το περιεχόμενο και τα μέσα της ουτοπίας, πρέπει πρώτα να αποπαγιδευτεί η συζήτηση από τον ενικό. Η συζήτηση αρχίζει όταν μιλάμε στον πληθυντικό, για *ουτοπίες*. Από αυτή τη διατύπωση και έπειτα ο δρόμος είναι ανοιχτός. Αυτό νομίζω θα φανεί από την προσπάθεια αναγνώρισης των κατηγοριών της ουτοπίας.

Θα προσπαθήσω επιγραμματικά να καταγράψω μερικές από τις πολλές κατατάξεις που μπορούν να γίνουν.

1. Ιστορική κατάταξη.

1.1. Η τυπική ιστορική ουτοπία. Η ουτοπία των κοινωνικών ουτοπιστών από τον Thomas Morus και μετά, ως τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα.²

1.2. Η ουτοπία της βουκολικής, αγροτικής ευτυχίας. Διάφορες μορφές της «επιστροφής» από την κοινωνία της τεχνολογίας ή την όποια άλλη, στην «αγιότητα» της βουκολικής ζωής, μιας αφηρημένης βουκολικής μικροκοινωνίας. Σε μερικές περιπτώσεις εν-υπάρχει στην προηγούμενη κατηγορία.

1.3. Η ουτοπία της τεχνικής.

1.3.1. Η ουτοπία της βιομηχανικής επανάστασης. Η ουτοπία από τις επιθυμίες και τις προσδοκίες που γέννησε η βιομηχανική επανάσταση με τις προτάσεις ανθρώπων, κοινωνικών σχέσεων και τα μορφώματα κοινωνίας. Εκδηλώνεται από τα τέλη του 19ου αιώνα και φτάνει ως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού. Έχει σαφείς συνδέσεις με την τυπική ιστορική ουτοπία.

1.3.2. Η ουτοπία της τεχνολογίας, της ικανότητας της υπερ-τεχνολογίας να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά ζητήματα. Προτάσεις που συνδέονται ακόμη και με την επιστημονική φαντασία ανήκουν σε αυτή τη κατηγορία.

Η κατηγορία αυτή εκτός από την ιστορική της απόσταση, ίσως διαφέρει από την προηγούμενη στην «εμπιστοσύνη» και τις προεκτάσεις της τεχνικής.

2. Κατάταξη κοινωνική.

2.1. Ουτοπίες της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής επιθυμίας. Η τυ-

ρακτηριστική η ερμηνεία που δίνεται σε ένα λεξικό της σημειωτικής: «Ο ουτοπικός χώρος είναι αυτός που ο ήρωας φτάνει στη νίκη: είναι ο χώρος όπου πραγματοποιούνται οι εκδηλώσεις (τόπος που, στις μυθικές διηγήσεις, είναι συχνά υπόγειος, ουράνιος ή υποθαλάσσιος)». Greimas A.J., J. Courtes, *Sémiotique; Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Hachette, Παρίσι 1979. Βλ. ακόμη Canquelin Anne, «L'outorie ou le passage des eaux», *Espaces et Sociétés*, 1980, Ιαν.-Ιούν. (αρ. 32-33).

2. Ο Π. Χρ. Νούτσος με μια πολύ προσεκτική έρευνα για την ιστορική διάσταση της ουτοπίας στον Τ. Campanella και στον Fr. Bacon, επιχειρεί μία συστηματική μελέτη των πρώτων ουτοπιστών, *Ουτοπία και ιστορία*, Κέδρος, Αθήνα 1979. Χρήσιμα και τα σχετικά λήμματα στο Lalande A., *Λεξικόν της Φιλοσοφίας* (ελλ. μτφρ. Ε.Π. Φικιώρης), Πάπυρος, Αθήνα 1955 (γαλλ. εκδ. 1951).

πική ιστορική ουτοπία ανήκει σε αυτή την περίπτωση, ο ουτοπικός σοσιαλισμός είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση.³

2. Ουτοπίες της τεχνολογικής προοπτικής. Εδώ ανήκουν χαρακτηριστικά οι περιπτώσεις της 1.3.

Η κατάταξη αυτή είναι πολύ γενική και μπορούμε με αυτήν να «διαβάσουμε» και την πρώτη κατάταξη και άλλες. Είναι τόσο γενική, όμως, που δεν αρκεί μόνη της να καταγράψει και να αναλύσει τα σχετικά ζητήματα. Πρέπει να διασταυρωθεί, να συνδυαστεί με άλλες.

3. Κατάταξη ανθρώπινης συμπεριφοράς, ανθρώπινων σχέσεων:

3.1. Ουτοπίες της εγκαρδιότητας, της φιλότητας.

3.2. Ουτοπίες της βίας.

Η κατάταξη αυτή εξηγεί εκδηλώσεις, μορφές ουτοπίας που παρουσιάζονται και στις δύο προηγούμενες. Ίσως οι ουτοπίες της βίας σήμερα έχουν μια τάση θεσμοθετική διαφορετική από προηγούμενες εποχές.

4. Κατάταξη επιχειρησιακή.

4.1. Ουτοπίες αφηρημένες και ασαφείς.

4.2. Ουτοπίες σαφείς και πρακτικές.

Η πραγματική καταγραφή και περιγραφή της ουτοπίας δεν προκύπτει από μία μόνο κατάταξη αλλά από τους συνδυασμούς των παραπάνω ή άλλων κατηγοριών. Οι ουτοπίες π.χ. της «επιστροφής», της βουκολικής ή αγροτικής ευτυχίας, είναι συγχρόνως η έκφραση, το αποτέλεσμα, της αντίδρασης στις ουτοπίες της τεχνικής και απάντηση στις κοινωνικές ανάγκες. Είναι λοιπόν πρόταση και από τις κοινωνικές ιστορικές ουτοπίες και από τις ουτοπίες της κοινωνικής επιθυμίας αλλά και της φιλότητας. Μια τέτοια ανάλυση σε άλλους μοιάζει κουραστική και σε άλλους αντιπαθή. Κάπως έτσι όμως φαίνεται ότι είναι τα πράγματα. Οι συνδυαστικές είναι η καθημερινή πραγματικότητα, γι' αυτό και η πραγματικότητα έχει αντιφάσεις, αδιέξοδα κτλ.

Υπάρχουν κοινά σημεία στις ουτοπίες; Η ουτοπική πρόταση προϋποθέτει ότι πολλά από τα στοιχεία της είναι δυνατά ή εύκολα και στηρίζεται σ' αυτά. Εκφράζει μια σχέση, μια αρνητική σχέση με την κυρίαρχη κάθε φορά εξουσία και σε μερικές περιπτώσεις είναι μια εύκολη αντιδιαστολή προς αυτή. Οι προτάσεις, οι λύσεις αναφέρονται στην καθημερινή ζωή, στην ευτυχία της καθημερινής ζωής, και προτείνουν λιγότερο ή περισσότερο συγκεκριμένο κόσμο. Σε μερικές περιπτώσεις αυτό που προτείνουν είναι το πώς θα ήθελε να ζει αυτός ο ίδιος που κάνει την πρόταση. Τουλάχιστον ορισμένες ουτοπικές προτάσεις έχουν στοιχεία προσωπικής διεξόδου. Αλλά βέβαια αυτό δεν

3. Βλ. τις αναλύσεις του Hobsbawm E.J., *Revolutionaries*, Quarter Books, Λονδίνο 1977 (σ. 1973), και στο Hayden D., *Seven American Utopias: The Architecture of Communitarian Socialism, 1790-1975*, Cambridge, Mass.: Mit. Press 1976.

είναι φαινόμενο που το συναντάμε μόνο στην ουτοπία. Ίσως στην ουτοπία να έχει μεγαλύτερη έκταση ή και ένταση. Οι προτάσεις, συνήθως, δεν είναι επεξεργασμένες, δεν αναλύουν τις πολυπλοκότητες της πραγματικότητας. Παρ' όλα αυτά η ουτοπία πιστεύει ότι είναι αποτελεσματική. Πιο σωστά, τα πρόσωπα, οι ουτοπιστές, πιστεύουν ότι είναι αποτελεσματικοί, ότι οι προτάσεις τους έχουν τη δυνατότητα, αν πραγματοποιηθούν, να είναι αποτελεσματικές. Χωρίς υπερβολή μπορώ να υποστηρίξω ότι οι προτάσεις ζωής που προβάλλουν οι ουτοπικές λύσεις είναι μάλλον περιπτώσεις του γνωστού. Δεν επεξεργάζονται καινούργιες συνθήκες πρωτότυπες, δεν επιχειρείται δομική, πλήρης ανασύνταξη.

Οι προτάσεις της ιστορικής κοινωνικής ουτοπίας, αυτής δηλαδή που έκανε την αρχή, αυτής που έδωσε το όνομα στις κατηγορίες αυτές, είναι άλλοτε ασαφείς και άλλοτε υπεροργανωμένες. Ίσως γιατί το επίπεδο ανάλυσης και οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες και οι γνώσεις της εποχής δεν επέτρεπαν άλλους διαύλους. Προτείνουν μια ευτυχία κοινωνικής δικαιοσύνης, με έκφραση συχνά δυναμική, που πάντα περιέχει τακτοποίηση και ταξινόμηση ή απομάκρυνση, ακόμη και απομόνωση, από τον κόσμο, για χάρη ενός άλλου κόσμου. Αυτό παρουσιάζεται και σήμερα, όπως με μια υπερεμπιστοσύνη στις δυνατότητες της νέας τεχνικής, στην υπερ-τεχνολογία. Αυτή η εμπιστοσύνη στη νέα κάθε φορά τεχνική, όταν υπάρχει, δείχνει ότι η ποίηση ως στάση ζωής, ως σχέσεις μέσα στην ανθρώπινη κοινότητα και με τα πράγματα που οριοθετεί, δεν είναι πάντα ο πυρήνας της ουτοπίας.

Οι ουτοπίες ίσως έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: Προτείνουν μια αφηρημένη και ασαφή μη-πραγματικότητα. Ίσως ως αυτό το σημείο η ουτοπία μπορεί να είναι μια πολύ γενική στάση, μια γενική πρόθεση. Μόλις απομακρυνθούμε από το τελείως αφηρημένο, αυτή η μη-πραγματικότητα δεν είναι πάντοτε ίδια. Είναι άλλοτε «αποφυγή» της πραγματικότητας και άλλοτε κίνητρο για κινητοποίηση, για να αποφευχθεί, να κατανοηθεί ή να επιχειρηθεί μια άποψη.

Ο βαθμός καταξίωσης μιας λεγόμενης ουτοπικής πρότασης θα πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στη διασταύρωση της συνδυαστικής των κατηγοριών της, όπως ανέφερα στην αρχή, με όλα τα μη ουτοπικά της στοιχεία. Αυτά που την αρθρώνουν με την καθημερινή πραγματικότητα, την εμπειρία της ανθρώπινης ζωής, τη μεταμόρφωση του επιστημονικού και του καλλιτεχνικού λόγου.

Γ. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΟΥΤΟΠΙΣΤΕΣ. Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ

Οι κοινωνικοί ουτοπιστές, του 16ου, του 17ου και του 18ου αιώνα είναι οι επιστήμονες της εποχής τους, οι επιστήμονες της πολιτικής επιστήμης, της κοινωνιολογίας, της κοινωνικής ψυχολογίας. Επιστήμονες με πολιτική βούληση, οραματίζονται, επιθυμούν και προτείνουν αυτό που δεν υπάρχει. Τον τόπο που δεν υπάρχει, τον ου-τόπο, όπου πραγματοποιούνται αυτά που δεν υπάρχουν, η κατάργηση της κοινωνικής αδικίας, η ισοτιμία, η δικαιοσύνη, η γαλήνη κτλ.⁴

Κοινό χαρακτηριστικό σε πολλούς από τους ουτοπιστές είναι ότι αναφέρονται και χρησιμοποιούν ως μέσο διατύπωσης, έκφρασης των προτάσεών τους το *χώρο*, την *πόλη*, το *κτίριο*. Αυτό είναι ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο. Ο Thomas Markus έχει κάνει μια ζωντανή καταγραφή και κριτική κατάταξη.⁵ Οι χώροι, οι τόποι που προτείνουν, ικανοποιούν την κοινωνική τους άποψη, αλλά με τρεις όρους και περιορισμούς.

α. Με την οργάνωση του χώρου, τις εικόνες και τις έννοιες της εποχής τους, δηλαδή με τους όρους που τους επέτρεπαν οι συνθήκες της εποχής τους.

β. Η τάξη που οργανώνουν είναι γι' αυτούς μια κατάσταση τακτοποίησης απέναντι στην αταξία των πόλεων της εποχής. Πόλεις χωρίς καθαριότητα, χωρίς υγιεινές συνθήκες, χωρίς εξυπηρετήσεις και κατάλληλους ανοιχτούς χώρους, αποτέλεσμα βέβαια των κοινωνικών, οικονομικών και τεχνικών συνθηκών και των κοινωνικών συμβολισμών της εποχής. Για τους ουτοπιστές οι οικισμοί της εποχής τους ταυτίζονται, και είναι πολύ λογικό, με τη φτώχεια, την αρρώστια, την έλλειψη καθαριότητας κτλ. Δεν διακρίνουν την οργάνωση του χώρου από την οικονομική και την κοινωνική οργάνωση και την ποιότητα των εξυπηρετήσεων, δεν διακρίνουν δηλαδή τον ιστό του οικισμού, το σύστημα των ανοιχτών και υπαίθριων χώρων, την κλίμακα της γειτονιάς, τις κινήσεις, τη σχέση με το ύπαιθρο, τις διατάξεις με κλειστές αυλές, τη σχέση του σπιτιού με το δρόμο κτλ. Βέβαια μόνο τα τελευταία σχετικά χρόνια η οργάνωση των μεσαιωνικών οικισμών θεωρείται ως ένα σύστημα με σχετική αυτονομία από τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες και

4. Βλ. και τις σχετικές παρατηρήσεις του Π.Χρ. Νούτσου, ό.π.

5. *Vision of perception. Architecture and Utopian Thought*, Third Eye Centre, Γλασκόβη 1985, και την πιο ειδική έρευνα του ίδιου, Markus Thomas (επιμ.), *Order in Space and Society*, Mainstream Publ. Co., Εδιμβούργο 1982. Βλ. σχετικά και στην Choay Fr., *L'Urbanisme, utopies et réalités*, Seuil, Παρίσι 1965.

γι' αυτό συζητείται, προτείνεται και για τις σημερινές συνθήκες, για περιβάλλοντα με διαφορετικά οικονομικά χαρακτηριστικά.

γ. Για τους φιλόσοφους και τους κοινωνικούς επαναστάτες του 16ου και του 17ου αιώνα, δεν υπήρχε πολλαπλότητα απεικόνισαν του χώρου. Από τη μια μεριά ήταν τα συγκροτήματα της εξουσίας και τα παλάτια και από την άλλη οι γειτονιές των καταπιεσμένων. Αυτό τους επέτρεπε η κοινωνική τους εμπειρία. Το ίδιο ισχύει και αργότερα, τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Στην περίοδο αυτή η φαντασία τους και η φαντασίωσή τους, για το τι σημαίνει κλασική αρχιτεκτονική, κλασικός χώρος όπως παραδιδόταν από τον ιστορικισμό και τον εκλεκτικισμό, δυνάμωσαν τα στοιχεία των διακρίσεων, της ταξινόμησης.

Αυτές οι εμπειρίες και οι προθέσεις οδηγούσαν σε μεγάλο βαθμό στη λογική της *υπερ-καθαριότητας* και *υπερ-καθαρότητας* και της *υπερ-σαφήνειας* ώστε και της *υπερ-ταξινόμησης* του χώρου. Τελικά οδηγούσαν στην *αυταρχική* κατανομή του χώρου της πόλης.

Οι σημερινές ουτοπίες της πόλης, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στις ουτοπικές προτάσεις ως και τις αρχές του 20ού αιώνα, μπορεί να προτείνουν έναν μεσαιωνικό πολύπλοκο και πολυσήμαντο οικιστικό ιστό, με υψηλή τεχνολογία εξυπηρέτησεων, επικοινωνίας κτλ. Αυτή είναι η «λογική» απόσταση, που είναι και η ιστορική απόσταση.

Η σύντομη αυτή ανάλυση δείχνει ότι οι κοινωνικές διαδικασίες και διεργασίες δεν είναι στατικές και απλοϊκές και ότι η ερμηνεία τους μπορεί να οδηγήσει σε αντίθετες ή διαφορετικές κατευθύνσεις από ό,τι δείχνουν σε πρώτη εντύπωση. Αν αυτή η ανάλυση είναι σωστή, τότε ίσως μπορεί να βοηθήσει, γενικότερα, στην κατανόηση της Ιστορίας και της πολυπλοκότητας των κοινωνικών φαινομένων και ίσως είναι χρήσιμη ακόμη και για τη σημερινή πολιτική, κοινωνική πρακτική. Για να ολοκληρωθεί αυτή η προσέγγιση πρέπει να προστεθεί ότι και μέσα στις προτάσεις ή τους συλλογισμούς ή τα συστήματα των σημερινών κοινωνικών επιστημόνων, υπάρχουν λιγότερα ή περισσότερα στοιχεία ουτοπίας. Και εδώ η ουτοπία βρίσκεται πάλι με τη γνωστή πολυεπίπεδη σύστασή της: Η ανεκπλήρωτη και αδύνατη επιθυμία, ασαφής, με ορισμένα ίσως στοιχεία της με σχετική σαφήνεια, μη πραγματική, καλοπροαίρετη και φανταστική, και με βούληση προγραμματισμένη πεισματική ως και φανατική, ακόμη και επιθετική και βίαιη. Ίσως στις σημερινές ουτοπικές προτάσεις αυτά τα χαρακτηριστικά είναι περισσότερο καθαρά και στη διατύπωσή τους και στην προσπάθεια εφαρμογής τους.

Δ. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΗ ΣΤΙΣ ΟΥΤΟΠΙΕΣ

Η ουτοπία του 18ου και του 19ου αιώνα έκανε προτάσεις αρχιτεκτονικής και οργάνωσης του χώρου, όχι τόσο για κτίρια όσο για σύνολα κτιρίων και συνήθως για πόλεις, για τις πόλεις της επιθυμίας, όπως οι «μεγάλες», κοινωνικές προτάσεις για την πόλη του Howard κ.ά. Δεν θα δώσω παραδείγματα ούτε θα κάνω ιδιαίτερη ανάλυση, υπάρχουν πολλές και σοβαρές κατατάξεις.⁶

Οι ουτοπικές αυτές προτάσεις δεν σχεδιάζουν, δεν «επιθυμούν», κτίρια, επειδή τα νοητικά και τεχνικά «εργαλεία» που χρειάζονται για να ικανοποιηθεί η κλίμακα της μεταβολής του κόσμου, δηλαδή για να πραγματοποιηθεί η ουτοπία, οδηγούν στην κλίμακα της πόλης. Οι προτάσεις κτιρίων της ίδιας εποχής, όπως του Ledoux, του Godin κ.ά., έχουν κοινά οργανωτικά χαρακτηριστικά με την ταξινόμηση της πόλης.

Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ορισμένες από τις προτάσεις του μοντέρνου κινήματος της αρχιτεκτονικής είναι και αυτές προτάσεις της ουτοπίας της βιομηχανικής επανάστασης. Οι πόλεις με τις σαφείς κατανομές χρήσεων, το zoning, τα ψηλά κτίρια, οι μεγάλοι υπαίθριοι χώροι και η σημασία τους στην υγιεινή κτλ., περιέχουν και προβάλλουν και αυτές απλοποιημένη ανάγνωση των ανθρώπινων αναγκών και άλλα χαρακτηριστικά των ουτοπικών πόλεων του 18ου και του 19ου αιώνα. Αυτά που εύκολα οδηγούν σε *ιδρυματικές* συνθήκες. Εξηγούνται, βέβαια, ιστορικά αφού ακολουθούν τη λογική των προθέσεων κοινωνικής «σωτηρίας», των αποκαλυπτικών δυνατοτήτων της τεχνικής κτλ.

Χρειάζεται όμως προσεκτική μελέτη για να διαπιστωθεί ή απλώς να συζητηθεί, ποιες ήταν οι θετικές και οι αρνητικές επιρροές αυτών των πόλεων της βιομηχανικής ουτοπίας στην κοινωνιολογία και την οργάνωση του χώρου. Ακόμη και οι απλοποιητικές προτάσεις της εποχής αυτής χρειάζονται συγκριτική μελέτη. Την ίδια εποχή, μέσα στις ίδιες κοινωνικές ομάδες, αναπτύχθηκαν επαναστατικές κοινωνικές κινήσεις όπως ο υπερρεαλισμός, το Dada, που ανανέωναν και μεταμόρφωναν τα σπέρματα και τις παρορμήσεις, τις θεωρητικές αναγωγές της βιομηχανικής επανάστασης.

Η αρχιτεκτονική, καθώς ζει μέσα στο σκοτεινό και υγρό πηγάδι της ανάγκης, της οικονομικής δύναμης του κεφαλαίου, της καθημερινής εμπορίας της ηδονής, πέρασε και περνάει άλλους δρόμους μεταμορφώσεων και καταναγκασμών. Ουτοπίες της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης, ουτο-

6. Βλ. σχετικά στον Th. Markus, *Visions of perception*, δ.π., και στην Fr. Choay, δ.π.

πίες της τεχνολογικής αιχμής, της ηλεκτρονικής φαντασίας, εκτός από τα παραδείγματα που παρουσιάζει ο Thomas Markus,⁷ είναι και οι προτάσεις του Yona Friedman και βέβαια η ηλεκτρονική πόλη του Γιάννη Ξενάκη⁸ και οι προτάσεις του Τάκη Ζενέτου. Η αρχιτεκτονική του Ζενέτου, ακόμη και σε κατασκευασμένα έργα του, περιέχει ουτοπικά στοιχεία, από την εμπιστοσύνη και το θαυμασμό στην τεχνολογία.

Μια διαφορετική έκφραση ουτοπικής στάσης είναι ορισμένα στοιχεία της αρχιτεκτονικής ποιητικής του Πικιώνη. Ο παιδικός τόπος στη Φιλοθέη, η συναίρεση του ιστορικού με το παρόν από διαφορετικούς πολιτισμούς, του ελληνικού και της Άπω Ανατολής, είναι μια περίπτωση με ουτοπικά στοιχεία. Μια επιθυμία «επιστροφής» σε πρωταρχικές διαπολιτισμικές συνθήκες, σε κοινές ανθρώπινες ρίζες, που συχνά αναζητεί και στην «καθαρότητα» της βουκολικής ερωτικής φύσης.

Εδώ ίσως μπορεί να γίνει μια διευκρινιστική παρατήρηση: Αν οι προτάσεις του Owen και των άλλων του 18ου και του 19ου αιώνα περιέχουν και προτείνουν έναν ιδρυματικό κόσμο, μπορεί αυτό να γίνει κατανοητό. Ίσως μπορεί και να καταξιωθούν καθώς είναι πλημμυρισμένες από τα οράματα-ουτοπίες της κοινωνικής δικαιοσύνης. Οι προτάσεις των συνεχιστών τους, αρχιτεκτόνων του 20ού αιώνα, δεν έχουν την ίδια κοινωνική ευαισθησία και λειτουργία και δεν έχουν την ίδια, «υπόγεια» ας την ονομάσω, καταξίωση. Προτάσεις του μοντέρνου κινήματος στις δεκαετίες του 1920 και του 1930 διατηρούν στοιχεία από το θαυμασμό της κοινωνικής δυνατότητας των παλαιότερων ουτοπιστών και ίσως γι' αυτό μπορούν να έχουν και αυτές τη σχετική καταξίωσή τους. Αλλά για ορισμένους τουλάχιστον υπάρχει μια διπλή στάση. Ο Le Corbusier, των cités adieuses και των «τριών εκατομμυρίων κατοίκων» υπάρχει μαζί με τον Le Corbusier του μεσογειακού χώρου, της Σαντορίνης, του ήλιου και του ασβέστη.

Οι προτάσεις σήμερα της τεχνολογικής και επιστημονικής φαντασίας δεν μπορεί να ακολουθήσουν την ίδια λογική. Ίσως η εποχή της αφέλειας έχει τελειώσει. Ποια είναι τα σπέρματα της ανθρώπινης τρυφερότητας και αλληλοκατανόησης, που μπορεί να βρεθούν στους χώρους και στις πόλεις της μη-επικοινωνίας, της ηλεκτρονικής πληροφορικής και του ρυθμισμένου περιβάλλοντος, με το γιγαντισμό τους, την υπερ-κατάτμησή τους και τη διάλυ-

7. *Visions of perception*, ό.π.

8. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα διαχρονική μελέτη των ζητημάτων του χώρου στον Γιάννη Ξενάκη και στις ουτοπικές γενικά προτάσεις βλ. στο Marin Louis, *Utopiques: Jeux d'espaces*, Minuit, Παρίσι 1973 (μτφρ. στα αγγλικά: *Utopics: Spatial play*, μτφρ. R.A. Vollrath), Humanities Press, New Jersey 1984). Για μια κριτική της σημερινής τεχνολογίας βλ. Ledrut R., «L'urbanisme des inventeurs», και Ragon M., «Urbanisme prospectif et/ou urbanisme utopique», *Espaces et Sociétés*, Ιαν.-Ιούν. (αρ. 32-33).

σή τους; Δεν φαίνεται να υπάρχουν. Ίσως κάποιες δυνατότητές τους μπορεί να γονιμοποιηθούν με διαφορετική σύνταξη.

Ε. Η «ΣΩΤΗΡΙΑ» ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ: ΜΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΟΥΤΟΠΙΖΟΥΣΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Μια κατεύθυνση της αρχιτεκτονικής των τελευταίων είκοσι χρόνων, με σοβαρή επιρροή στο καθημερινό περιβάλλον, στην καθημερινή ζωή, είναι η χρησιμοποίηση αυτών που στην καθημερινή αρχιτεκτονική διάλεκτο ονομάζονται νεοκλασικά ή κλασικά στοιχεία. Όπως θα προσπαθήσω να δείξω, η χρησιμοποίηση αυτή, έτσι όπως γίνεται, οδηγεί σε μονοσήμαντο ως περιοριστικό περιβάλλον, και καταλήγει σε ιδρυματικές συνθήκες.⁹ Κατά το λόγο των αρχιτεκτόνων που την προτείνουν, η στάση τους έχει μια πρόθεση σωτηρίας από τα δεινά της βιομηχανοποιημένης και απρόσωπης αρχιτεκτονικής που προήλθε από το διεθνές στυλ, από το μοντέρνο κίνημα. Δεν είναι εδώ η θέση να συζητηθεί το περιεχόμενο του μοντέρνου κινήματος, είναι απαραίτητο μόνο να τεθεί το ερώτημα, αν είναι το μοντέρνο κίνημα που παρήγαγε αυτά τα περιβάλλοντα και όχι η εμπορευματοποίηση και η «αφυδάτωση» του.

Αυτό που εδώ έχει σημασία είναι η ουτοπίζουσα διάθεση με την επαναφορά του «εκλεκτικιστικού κλασικισμού», που θυμίζει και εγχειρήματα της ιστορικής ουτοπίας και όχι μόνο αυτής. Το ρεύμα αυτό της αρχιτεκτονικής χρησιμοποιεί την *επιστροφή* στην «καλή» εποχή του κλασικισμού. Τα στοιχεία όμως που χρησιμοποιεί, αν και έτσι τα ονομάζει, δεν είναι κλασικά. Είναι στην καλύτερη περίπτωση νεο-νεο-κλασικιστικά, ρωμαϊκά και εκλεκτικιστικά.

Οι σημερινές εκλεκτικιστικές προτάσεις υποθέτουν ότι στην κλασική εποχή η αρχιτεκτονική είχε σαφή τάξη, χαρακτηριστικά χώρου και γεωμετρικά με αμιγή στοιχεία και απλή οργάνωση. Οι προτάσεις αυτές είναι αυθαίρετες και ανιστορικές. Είναι απομιμήσεις και υπερ-απλοποιήσεις, συχνά διαβρωμένες εκδοχές και στην καλύτερη περίπτωση αποσπασμαστικές και συρραμμένες. Δεν είναι κλασικά στοιχεία αλλά συναγωγές αρχιτεκτονικών φράσεων, κλασικών, ρωμαϊκών, μετα-ρωμαϊκών, αναγεννησιακών, βικτωριανών, ροκοκό, κολόνιαλ. Είναι μεταγραφές και μεταποιήσεις του κλασικού, ούτε καν του κλασικού αλλά του σχηματοποιημένου επίσημου κλασικού ρεπερτο-

9. Fatouros D.A., «Notes sur une esthétique», *Vers une esthétique sans entrave: Mélanges offerts à Mikel Dufrenne*, 10/18, Παρίσι 1975.

ρίου. Ο Albert Speer που έχει συζητηθεί π.χ. από ένα μέρος αυτών των προτάσεων, πειθαρχεί το χώρο και τον κόσμο και στα μεμονωμένα κτίρια και στις πολεοδομικές προτάσεις του Βερολίνου, για τις ανάγκες του Γ΄ Ράιχ. Χρησιμοποιεί το μεταποιημένο και διαβρωμένο κλασικιστικό ρεπερτόριο με τα αετώματα, τις κολόνες και τη συμμετρία. Η πειθάρχηση του χώρου στον Speer, στον Terry Farrell κ.ά. είναι πολύ περισσότερο επιθετική και απόλυτη από τη πειθάρχηση μερικών προτάσεων του μοντέρνου κινήματος.

Αυτή η κατεύθυνση της σημερινής αρχιτεκτονικής δεν επιλέγει από την ιστορική πραγματικότητα, δηλαδή από την *πολυπλοκότητα της κλασικής αρχιτεκτονικής και της πόλης της*. Επιλέγει από τις αυθαίρετες «μεταφράσεις» και μεταποιήσεις. Σε αυτές τις μεταποιήσεις παρουσιάζεται η συμμετρία, η σαφής τάξη και η οργανωτική κυριαρχία, οι εντυπωσιακοί ανοιχτοί χώροι, το υπερ-οργανωμένο μεγάλο μέγεθος ως το γιγαντισμό. Δεν αναζητεί στην κλασική πραγματικότητα, δηλαδή, δεν αναζητεί στην ασυμμετρία, την *πολύπλοκη ευρυθμία της αταξίας* —για να μη χρησιμοποιήσω τη λέξη τάξη— στις κλειστές αυλές, στις υποδιαρέσεις του χώρου, στη σπειροειδή μετακίνηση από τη μεγάλη στη μικρή κλίμακα, στην έμμεση κυριαρχία κτλ.

Η Ακρόπολη είναι ένα πλήρες παράδειγμα αυτής της αρχιτεκτονικής της κλασικής πραγματικότητας, του μνημειακού αντι-μνημειακού χώρου, των συγκροτημάτων κλειστών και ανοιχτών χώρων. Αυτά φαίνονται καθαρά στις αναπαραστάσεις όχι μόνο της κλασικής εποχής αλλά και της ελληνιστικής.¹⁰ Μάντρες, αυλές, ασύμμετρες, «άτακτες», συσχετίσεις, αλλαγές επιπέδων είναι η πραγματικότητα στην Ακρόπολη, όπως και στην Αγορά της Αθήνας.

Αν έπρεπε, και πρέπει, η αρχιτεκτονική και ο χώρος της πόλης να ανασυντάξουν και να πλουτίσουν το λεξιλόγιό τους και τα μέσα τους, με στοιχεία που να ξεπεράσουν τον τεχνικισμό, την πτώχευση του μοντέρνου κινήματος από την πολύχρονη και εμπορευματική χρησιμοποίησή του, δεν είναι ανάγκη να τα αναζητήσουν στις ιστορικές απομιμήσεις και παραποιήσεις, τουλάχιστον μόνο σε αυτές. Το λεξιλόγιο βρίσκεται ακέραιο στη μελέτη των ιχνών της πραγματικότητας, της αρχαϊκής, της κλασικής και της ελληνιστικής εποχής, στη μεσαιωνική πόλη, στη Μεσόγειο κ.α. Αυτές είναι ιστορικές καταγραφές που δίνουν πραγματική πληροφορία και παρακινούν τους δημιουργικούς μετασχηματισμούς. Μορφώματα χώρου όπως η πλατεία, ο δρόμος, το υπόστεγο πέρασμα και η γειτονιά βρίσκονται εκεί.¹¹

10. Για την Ακρόπολη και την Αγορά στην Αθήνα βλ. τις αναπαραστάσεις του Γιάννη Τραυλού, Travlos John, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1971. Γενικά για το θέμα που συζητώ βλ. Φατούρος Δ.Α., *Κλασική πραγματικότητα και κλασικιστικές διατυπώσεις*, υπό δημοσίευση.

11. Φατούρος Δ.Α., «Μορφώματα Χώρου», *Θέματα Χώρου και Τεχνών*, 1991, τ. 22.

Στην απ-άνθρωπη ουτοπία καταλήγουν παραποιημένες εκδοχές της μοντέρνας αρχιτεκτονικής της βιομηχανικής επανάστασης, οι στυλιστικές επιστροφές του νεοκλασικιστικού εκλεκτικισμού, οι «αγροτικές» ή «κλασικές» και υπερ-τεχνολογικές ουτοπικές διέξοδοι.

Από τις πραγματικές ιστορικές πηγές δεν μπορεί να οδηγηθεί η αρχιτεκτονική και η πόλη σε υπεραπλοποιημένους χώρους, δηλαδή σε μη ποιητικούς χώρους, σε χώρους αυταρχικούς, ιδρυματικούς, σε κόσμους μιας «σωτήριας» και απ-άνθρωπης ουτοπίας. Όπου η αρχιτεκτονική και οι αρχιτέκτονες δεν επιμένουν στην κατανόηση της ιστορικής πραγματικότητας, της ιστορικής πραγματικής πραγματικότητας, η αρχιτεκτονική και η πόλη στην καλύτερη περίπτωση οδηγούνται σε μια φλύαρη ανιστορική επιβολή μεμωμένων και μεταποιημένων εμπορικών συμβολισμών ευτυχίας. Και η καλύτερη πρόθεση μιας «σωτήριας» στάσης όχι μόνο διαλύεται αλλά και αντιστρέφεται.